

ภาวนา 4 กับการพัฒนาท้องถิ่นเชิงยั่งยืน: กรอบพุทธบูรณาการผ่านกลไกบวร
THE FOUR BHĀVANĀS AND SUSTAINABLE LOCAL DEVELOPMENT: A BUDDHIST
INTEGRATIVE FRAMEWORK THROUGH THE BOWON MECHANISM

พนมพร เมฆพัฒน์¹, พระพินิจ ธีรภทฺโท², อัจฉราพร ฉากครบุรี³

Phanomphon Mekphat¹, Phra Phinit Treeraputto²

Artcharaporn Chakkornburi³

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์ตาก, ประเทศไทย¹⁻²

Mahachulalongkornrajavidyalaya University Tak Buddhist College, Thailand¹⁻²

ภาควิชาสังคมศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม, ประเทศไทย³

Department of Social Studies Faculty of Humanities and Social Sciences

Nakhon Pathom Rajabhat University, Thailand³

Corresponding Author E-mail: Nuy2515@windowslive.com

Received 5 May 2026; Revised 7 June 2026; Accepted 26 June 2026

ภาพนา 4 กับการพัฒนาท้องถิ่นเชิงยั่งยืน: กรอบพุทธบูรณาการผ่านกลไกบวร

พนมพร เมฆพัฒน์, พระพิณิจ อธิภทโท, อัจฉราพร ฉากครบุรี

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาและสังเคราะห์หลักภาพนา 4 กับการพัฒนาท้องถิ่นเชิงยั่งยืน ผ่านกรอบพุทธบูรณาการโดยใช้กลไกบวรเป็นเครื่องมือขับเคลื่อนในระดับชุมชน บทความตั้งอยู่บนข้อสังเกตว่า แนวคิดการพัฒนาท้องถิ่นที่ผ่านมา แม้จะให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมและการพัฒนาโดยยึดชุมชนเป็นศูนย์กลางมากขึ้น แต่ยังคงขาดกรอบด้านจิตใจ คุณธรรม และปัญญาที่ช่วยกำกับกระบวนการพัฒนาให้เกิดความสมดุลและยั่งยืนอย่างแท้จริง หลักภาพนา 4 ได้แก่ กายภาพนา ศีลภาพนา จิตตภาพนา และปัญญาภาพนา จึงสามารถใช้เป็นกรอบการพัฒนาแบบองค์รวมที่ครอบคลุมมิติทางกาย พฤติกรรม ความสัมพันธ์ทางสังคม จิตใจ และปัญญา ขณะเดียวกัน กลไกบวร ได้แก่ บ้าน วัด โรงเรียน และราชการ เป็นกลไกทางสังคมที่มีศักยภาพในการแปลงหลักธรรมดังกล่าวไปสู่การปฏิบัติจริงในระดับครอบครัว ชุมชน ศาสนสถาน สถานศึกษา และโครงสร้างการบริหารท้องถิ่น

ผลการสังเคราะห์พบว่า ภาพนา 4 ทำหน้าที่เป็นเนื้อหาการพัฒนา ส่วนกลไกบวรทำหน้าที่เป็นกลไกการขับเคลื่อนการพัฒนา เมื่อนำมาบูรณาการกันจะเกิดแบบจำลองบวรภาพนาเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตและชุมชนอย่างเป็นองค์รวม โดยมีกระบวนการสำคัญ 4 ขั้นตอน ได้แก่ การสร้างความตระหนักร่วม การออกแบบกิจกรรมบูรณาการ การปฏิบัติและเสริมพลังชุมชน และการประเมินผลเพื่อพัฒนาต่อเนื่อง แบบจำลองดังกล่าวช่วยเชื่อมโยงศาสนากับชีวิตประจำวัน บุคคลกับชุมชน และคุณธรรมกับการจัดการทางสังคม ส่งผลให้การพัฒนาท้องถิ่นมิได้จำกัดอยู่เพียงมิติทางเศรษฐกิจหรือโครงสร้างกายภาพ แต่ครอบคลุมการพัฒนาคน ครอบครัว ชุมชน และสังคมให้มีความสมดุล เกื้อกูล มีปัญญา และสามารถดำรงอยู่ได้อย่างยั่งยืน

คำสำคัญ: ภาพนา 4; บวร; การพัฒนาท้องถิ่น; การพัฒนาอย่างยั่งยืน; พุทธบูรณาการ

THE FOUR BHĀVANĀS AND SUSTAINABLE LOCAL DEVELOPMENT: A BUDDHIST INTEGRATIVE FRAMEWORK THROUGH THE BOWON MECHANISM

Phanomphon Mekphat, Phra Phinit Treeraputto,
Artcharaporn Chakkornburi

Abstract

This academic article aims to study and synthesize the Four Bhāvanās in relation to sustainable local development through a Buddhist integrative framework driven by the BOWON mechanism. The article is based on the observation that previous approaches to local development, although increasingly emphasizing participation and community-centered development, still lack a framework of mentality, morality, and wisdom capable of guiding the development process toward genuine balance and sustainability. The Four Bhāvanās—namely, physical development, moral development, mental development, and wisdom development—can therefore serve as a holistic framework for human development, covering the dimensions of the body, behavior, social relationships, the mind, and wisdom. Meanwhile, the BOWON mechanism, comprising the home, temple, school, and government sector, functions as a social mechanism with the potential to translate Buddhist principles into concrete practice at the levels of family, community, religious institution, educational institution, and local administrative structure.

The synthesis reveals that the Four Bhāvanās function as the substance of development, whereas the BOWON mechanism functions as the driving mechanism of development. When integrated, they generate the BOWON–Bhāvanā Model for holistic quality-of-life and community development. This model consists of four key processes: building shared awareness, designing integrated activities, implementing practices and empowering the community, and evaluating outcomes for continuous development. The model connects religion with everyday life, individuals with the community, and morality with social management. As a result, local development is not limited to economic dimensions or physical infrastructure, but extends to the development of individuals, families, communities, and society in a balanced, supportive, wise, and sustainable manner.

Keywords: Four Bhāvanās; BOWON; local development; sustainable development; Buddhist integration

บทนำ

นับตั้งแต่กลางศตวรรษที่ผ่านมา แนวคิดการพัฒนาท้องถิ่นของประเทศไทยถูกขับเคลื่อนด้วยกรอบคิดแบบเศรษฐกิจนิยม (Economic-centric Development) ที่มุ่งวัดความสำเร็จของการพัฒนาด้วยตัวชี้วัดทางวัตถุ เช่น ผลิตภัณฑ์มวลรวมในประเทศ (GDP) และรายได้ต่อหัว มากกว่าการพิจารณามิติด้านคุณภาพชีวิตหรือศักยภาพมนุษย์ (Sen, 1999) แนวทางดังกล่าวก่อให้เกิดผลลัพธ์ที่ไม่สมดุล โดยเฉพาะการพัฒนาที่ละเลยมิติทางสังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม จนนำไปสู่ปัญหาความเหลื่อมล้ำ การพึ่งพาจากภายนอก และการสูญเสียทุนทางสังคมในระดับชุมชน (UNDP, 2015) งานศึกษาด้านการพัฒนาในระยะหลังจึงเริ่มหันมาให้ความสำคัญกับแนวคิด "การพัฒนาที่มีมนุษย์เป็นศูนย์กลาง" (Human-centered Development) มากขึ้น แต่กรอบดังกล่าวยังคงมีข้อจำกัดในเชิงปฏิบัติ เนื่องจากขาดเครื่องมือทางจิตใจหรือจริยธรรมที่จะกำกับพฤติกรรมของผู้คนในกระบวนการพัฒนาให้เกิดความยั่งยืนอย่างแท้จริง (พระธรรมปิฎก [ป. อ. ปยุตฺโต], 2546)

ในบริบทของสังคมไทย แนวคิดการพัฒนาท้องถิ่นที่ผ่านมามักดำเนินไปในลักษณะ "บนลงล่าง" (Top-down) ที่พึ่งพาโครงสร้างการบริหารจากส่วนกลาง ขาดความเป็นอิสระในการตัดสินใจของชุมชน และขาดผู้นำที่มีศักยภาพในการขับเคลื่อนกระบวนการพัฒนาอย่างเป็นระบบ แม้ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมาจะมีความพยายามปรับเปลี่ยนไปสู่แนวทาง "ล่างขึ้นบน" (Bottom-up) ที่เน้นการมีส่วนร่วมของประชาชนมากขึ้น (Sen, 1999) แต่กลไกที่จะเชื่อมโยงสถาบันหลักในชุมชน เช่น บ้าน วัด และโรงเรียน ให้ทำงานร่วมกันอย่างเป็นระบบยังคงเป็นช่องว่างสำคัญของงานวิชาการด้านการพัฒนาท้องถิ่น งานศึกษาที่เกี่ยวข้องกับกลไก "บวร" ส่วนใหญ่ยังจำกัดอยู่ในมิติของการรณรงค์คุณธรรมหรือการลดปัจจัยเสี่ยงทางสังคม (ยุธรรม จินา และธรมิตา จีนา, 2560) แต่ยังไม่มีการเชื่อมโยงกลไกบวรเข้ากับกรอบการพัฒนามนุษย์เชิงพุทธอย่างเป็นระบบ โดยเฉพาะการใช้หลักท้าว 4 (กายท้าว 4 ศีลท้าว 4 จิตตท้าว 4 ปัญญาท้าว 4) เป็นแกนกลางในการขับเคลื่อนความสัมพันธ์ระหว่างสามสถาบันดังกล่าว นี่จึงนับเป็นช่องว่างทางวิชาการ (research gap) ที่บทความนี้มุ่งเข้าไปตอบโจทย์

ด้วยเหตุนี้ การพัฒนาที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของคุณธรรมและจริยธรรมจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งในการเติมเต็มช่องว่างดังกล่าว พระพุทธศาสนาในฐานะรากฐานสำคัญของสังคมไทยได้นำเสนอกรอบการพัฒนามนุษย์แบบองค์รวมผ่านหลักท้าว 4 ซึ่งครอบคลุมทั้งมิติทางกาย (กายท้าว 4) มิติทางศีลธรรมและความสัมพันธ์ทางสังคม (ศีลท้าว 4) มิติทางจิตใจ (จิตตท้าว 4) และมิติทางปัญญา (ปัญญาท้าว 4) อันเป็นกระบวนการพัฒนามนุษย์อย่างเป็นองค์รวมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539; อย.ต.ก. 20/87/311) เมื่อนำหลักท้าว 4 มาบูรณาการเข้ากับกลไก "บวร" อันได้แก่ บ้าน วัด และโรงเรียน ซึ่งเป็นสถาบันหลักที่ฝังรากลึกอยู่ในโครงสร้างทางสังคมไทยมาอย่างยาวนาน (สยามรัฐ, 2564) จึงเป็นแนวทางที่มีศักยภาพในการเชื่อมโยงมิติทางจิตวิญญาณเข้ากับโครงสร้างเชิงสถาบันของชุมชนได้อย่างเป็นรูปธรรม มากกว่าการพัฒนาที่อาศัยเพียงโครงสร้างทางกายภาพหรือมาตรการเชิงนโยบายเพียงลำพัง

บทความนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาและวิเคราะห์การประยุกต์ใช้หลักภาวนา 4 ร่วมกับกลไกบวร (บ้าน วัด โรงเรียน) ในการพัฒนาท้องถิ่นเชิงยั่งยืน โดยมุ่งเสนอกรอบพุทธบูรณาการที่สามารถเติมเต็มช่องว่างของแนวคิดการพัฒนาระบบหลักที่ยังขาดมิติทางจิตใจและจริยธรรม อันจะนำไปสู่การสังเคราะห์องค์ความรู้ใหม่ที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้ได้จริงในบริบทของสังคมไทย

แนวคิดการพัฒนาท้องถิ่นเชิงยั่งยืน

1. การพัฒนาอย่างยั่งยืน (Sustainable Development)

แนวคิดการพัฒนาอย่างยั่งยืน ได้รับการนิยามอย่างเป็นทางการครั้งแรกโดยคณะกรรมการโลกว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (World Commission on Environment and Development) หรือที่รู้จักกันในชื่อ รายงานบรันด์แลนด์ (Brundtland Report) ซึ่งให้คำนิยามว่าเป็นการพัฒนาที่สนองความต้องการของคนรุ่นปัจจุบัน โดยไม่ลดทอนความสามารถของคนรุ่นหลังในการสนองความต้องการของตนเอง คำนิยามดังกล่าวได้กลายเป็นกรอบความคิดหลักที่นักวิชาการด้านการพัฒนามาใช้อย่างกว้างขวางในเวลาต่อมา โดยมีองค์ประกอบสำคัญสามมิติที่ต้องดำเนินไปอย่างสมดุล ได้แก่ มิติเศรษฐกิจ มิติสังคม และมิติสิ่งแวดล้อม (UNDP, 2015) แนวคิดนี้สะท้อนให้เห็นว่าความยั่งยืนมิใช่เพียงประเด็นทางสิ่งแวดล้อมเท่านั้น แต่ยังครอบคลุมถึงความเป็นธรรมทางสังคมและความมั่นคงทางเศรษฐกิจในระยะยาวด้วย (Sen, 1999) ScienceDirect

อย่างไรก็ตาม ในระดับปฏิบัติ การพัฒนาอย่างยั่งยืนมักถูกตีความและนำไปปฏิบัติในเชิงปริมาณ โดยให้ความสำคัญกับดัชนีทางเศรษฐกิจเป็นตัวชี้วัดหลัก ซึ่งอาจมองข้ามมิติเชิงคุณภาพของชีวิตและความผาสุกของผู้คนในชุมชน นักวิชาการจึงเสนอว่าความยั่งยืนที่แท้จริงต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานของการสร้างศักยภาพและทุนหลากหลายรูปแบบของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นทุนทางสังคม ทุนทางวัฒนธรรม และทุนมนุษย์ ควบคู่กับทุนทางเศรษฐกิจ เพื่อให้ชุมชนสามารถเจริญงอกงามได้อย่างเป็นองค์รวมและยั่งยืนในระยะยาว มิใช่มุ่งเน้นเพียงการเติบโตทางผลิตภัณฑ์มวลรวมเพียงมิติเดียว (Sustainability-Directory, 2025a)

2. ความยืดหยุ่นในระดับท้องถิ่น (Local Resilience)

แนวคิดเรื่องความยืดหยุ่นหรือ Resilience ได้กลายเป็นองค์ประกอบสำคัญที่เชื่อมโยงกับการพัฒนาอย่างยั่งยืนในระดับท้องถิ่นมากขึ้นในระยะหลัง โดยเฉพาะภายหลังเหตุการณ์ภัยพิบัติทางธรรมชาติครั้งใหญ่ที่ผ่านมา ซึ่งทำให้แนวคิดการบริหารจัดการความเสี่ยงเปลี่ยนทิศทางการมุ่งปกป้องโครงสร้างพื้นฐานเพียงอย่างเดียว ไปสู่การสร้างชุมชนที่มีความยืดหยุ่นต่อภัยพิบัติ โดยอาศัยความรู้ในท้องถิ่นและความร่วมมือเพื่อให้ชุมชนมีความสามารถในการฟื้นตัวได้มากขึ้น ความยืดหยุ่นในความหมายนี้จึงไม่ได้หมายถึงเพียงความสามารถในการฟื้นกลับคืนสู่สถานะเดิมเท่านั้น แต่ยังรวมถึงความสามารถในการปรับตัวและแปรเปลี่ยนตนเองให้เหมาะสมกับสถานการณ์ใหม่ที่เปลี่ยนแปลงไป (ScienceDirect, 2024) ScienceDirect

งานวิชาการด้านความยืดหยุ่นของชุมชนชี้ให้เห็นประเด็นสำคัญสี่ประการ ได้แก่ พัฒนาการของแนวคิดจากความสมดุล (equilibrium) สู่การปรับตัว (adaptation) และการแปรเปลี่ยน (transformation) แนวทางการสร้างความยืดหยุ่นที่เป็นธรรมและครอบคลุม ระดับและขนาดที่เหมาะสมในการดำเนินกลยุทธ์ และการพิจารณาความยืดหยุ่นทั้งในฐานะกระบวนการและผลลัพธ์ (ScienceDirect, 2024) ความยืดหยุ่นในระดับท้องถิ่นจึงเป็นพลวัตที่ถูกหล่อหลอมขึ้นจากโครงสร้างทางสังคมและบริบททางประวัติศาสตร์ของแต่ละพื้นที่ ซึ่งหมายความว่า การสร้างความยืดหยุ่นไม่สามารถใช้สูตรสำเร็จเดียวกันกับทุกชุมชนได้ แต่ต้องคำนึงถึงทุนทางสังคม ภูมิปัญญา และศักยภาพเฉพาะตัวของแต่ละพื้นที่เป็นสำคัญ (Sustainability-Directory, 2025b) ในบริบทของชุมชนชนบทหรือชุมชนชาติพันธุ์ในประเทศไทย ความยืดหยุ่นดังกล่าวมักเกี่ยวพันอย่างใกล้ชิดกับระบบเครือญาติ ความเชื่อทางศาสนา และจารีตปฏิบัติที่สืบทอดจากรุ่นสู่รุ่น ซึ่งทำหน้าที่เป็นกลไกรองรับความเสี่ยงทางเศรษฐกิจและสังคมในยามวิกฤต

3. การพัฒนาโดยยึดชุมชนเป็นศูนย์กลาง (Community-Centered Development)

แนวคิดการพัฒนาโดยยึดชุมชนเป็นศูนย์กลาง (Community-Centered Development: CCD) เป็นกระบวนการที่ปรับเปลี่ยนมุมมองการพัฒนาจากการพึ่งพาความรู้และทรัพยากรจากภายนอก ไปสู่การยอมรับว่าความรู้ภายในและการกำหนดตนเองของชุมชนเป็นรากฐานสำคัญของความก้าวหน้าอย่างแท้จริง แนวคิดนี้ให้ความสำคัญกับ "ประสิทธิภาพร่วม" (Collective Efficacy) ของชุมชน หรือความเชื่อร่วมกันของสมาชิกในชุมชนว่าตนมีศักยภาพในการจัดการและดำเนินกิจกรรมเพื่อบรรลุผลลัพธ์ที่ต้องการ เมื่อสมาชิกในชุมชนได้มีส่วนร่วมในการกำหนดทิศทางการพัฒนาด้วยตนเองอย่างแท้จริง ประสิทธิภาพดังกล่าวจะตอกย้ำความเชื่อในพลังร่วมของชุมชน และก่อให้เกิดวงจรป้อนกลับเชิงบวกที่ผลักดันให้โครงการพัฒนาไม่ถูกมองว่าเป็นการแทรกแซงจากภายนอก แต่เป็นความสำเร็จร่วมกันของชุมชนเอง Sustainability-directory

ในมิติเชิงอำนาจ แนวคิด CCD ยังตั้งคำถามต่อความไม่เท่าเทียมเชิงอำนาจระหว่างองค์กรพัฒนาจากภายนอกกับชุมชนท้องถิ่นโดยสนับสนุนการถ่ายโอนอำนาจในการตัดสินใจและการควบคุมทรัพยากรไปสู่ผู้มีบทบาทในระดับท้องถิ่น ขณะเดียวกันก็เน้นการสร้างความยืดหยุ่นของชุมชนต่อแรงกระทบและความเครียดต่าง ๆ ผ่านการส่งเสริมศักยภาพในการปรับตัวและการสร้างแนวทางแก้ไขปัญหาคู่ที่ขับเคลื่อนจากราก (Sustainability-Directory, 2025b) แนวคิดนี้สอดคล้องกับทิศทางการพัฒนาท้องถิ่นของไทยที่ค่อย ๆ เปลี่ยนจากรูปแบบบนลงล่างไปสู่ล่างขึ้นบน ซึ่งเน้นให้ประชาชนในพื้นที่เป็นผู้กำหนดทิศทางและตัดสินใจด้วยตนเอง (Sen, 1999) Sustainability-directory

เมื่อพิจารณาทั้งสามแนวคิดประกอบกัน จะเห็นได้ว่าการพัฒนาท้องถิ่นที่ยั่งยืนที่สมบูรณ์ต้องอาศัยจุดเชื่อมต่อระหว่าง (1) เป้าหมายความยั่งยืนในเชิงสามมิติ (เศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม) (2) ความสามารถในการปรับตัวและฟื้นตัวของชุมชนต่อแรงเปลี่ยนแปลง และ (3) การให้ชุมชนเป็นเจ้าของกระบวนการพัฒนาด้วยตนเอง ซึ่งทั้งสามองค์ประกอบนี้จำเป็นต้องอาศัยพลังขับเคลื่อนภายใน ของผู้คนในชุมชน อันได้แก่ คุณธรรม จิตสำนึก และความสามัคคี เป็นเครื่องมือเชื่อมประสาน สิ่งซึ่งนำไปสู่ประเด็นถัดไป

ของบทความนี้ คือบทบาทของหลักภาวนา 4 และกลไกวงจรในการเติมเต็มมิติดังกล่าวให้แก่กรอบการพัฒนาท้องถิ่นเชิงยั่งยืน

ภาวนา 4 ในฐานะกรอบพัฒนาท้องถิ่นเชิงพุทธ

1. ภาวนา 4 กรอบการพัฒนา (Framework)

หากประเด็นที่ 1 ชี้ให้เห็นว่าการพัฒนาท้องถิ่นเชิงยั่งยืนที่สมบูรณ์ต้องอาศัยพลังขับเคลื่อนภายในของผู้คนในชุมชนเป็นแกนกลาง คำถามสำคัญที่ตามมาคือ พลังขับเคลื่อนภายในดังกล่าวจะถูกบ่มเพาะและจัดระบบขึ้นได้อย่างไร บทความนี้เสนอว่าหลักภาวนา 4 ในพระพุทธศาสนาสามารถยกระดับขึ้นเป็นกรอบการพัฒนา (Developmental Framework) ที่มีโครงสร้างชัดเจนและสามารถนำไปปฏิบัติได้ มิใช่เพียงแนวคิดทางจิตวิญญาณเฉพาะบุคคลเท่านั้น

ในพระไตรปิฎก คำว่า ภาวนา ปรากฏในความหมายของการเจริญหรือการทำให้เกิดขึ้นและงอกงาม โดยพระพุทธองค์ทรงแสดงโครงสร้างของภาวนาไว้ 4 ด้าน ในพระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้ไม่ได้เจริญกาย ศีล จิต และปัญญา (อกตกายภาวนา อกตศีลภาวนา อกตจิตตภาวนา อกตปัญญาภาวนา) ดังปรากฏใน อัง.จตุกก. (21/93/120) ซึ่งทรงตรัสไว้ในทำนองตรงข้ามว่า “บุคคลผู้เจริญทั้งสี่ด้านนี้แล้วย่อมเป็นผู้สมบูรณ์” อันเป็นฐานคิดดั้งเดิมของกรอบภาวนา 4 ที่ใช้ในบทความนี้ ทั้งนี้ กายภาวนาและจิตตภาวนายังปรากฏร่วมกันใน ม.มู. (12/93/65) ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสถึงการเจริญกายควบคู่กับการเจริญจิตว่า “เป็นเหตุให้บุคคลไม่หวั่นไหวต่อเวทนาทั้งปวง” ส่วนปัญญาภาวนาอันเป็นจุดสูงสุดของการพัฒนานั้น สัมพันธ์กับหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ที่ปรากฏใน อัง.ติก. (20/87/311) ซึ่งทรงแสดงไว้ว่า “เป็นกระบวนการพัฒนามนุษย์ให้บริบูรณ์เป็นขั้นเป็นตอนและเป็นองค์รวม”

จุดเด่นของภาวนา 4 ในฐานะกรอบพัฒนา คือการที่แต่ละด้านมิได้แยกขาดจากกัน แต่เชื่อมโยงเป็นระบบเหตุปัจจัยที่ส่งผลต่อกันและกันอย่างเป็นองค์รวม ดังที่ปรากฏใน ที.ม. (10/56/123) ซึ่งแสดงหลักอริยสัจ 4 เป็นกรอบในการทำความเข้าใจทุกข์และเหตุแห่งทุกข์อย่างเป็นระบบ อันเป็นพื้นฐานเชิงตรรกะที่ภาวนา 4 ดำเนินตาม กล่าวคือ การเจริญกาย ศีล จิต และปัญญา เป็นกระบวนการดับเหตุแห่งทุกข์ในระดับบุคคลและสังคมไปพร้อมกัน ลักษณะดังกล่าวสอดคล้องอย่างยิ่งกับเป้าหมายของการพัฒนาท้องถิ่นเชิงยั่งยืนที่ต้องอาศัยความสมดุลระหว่างมิติทางกายภาพ สังคม จิตใจ และความรู้ความเข้าใจของผู้คนในชุมชนไปพร้อมกัน

2. การแปลงภาวนา 4 สู่มิติการพัฒนาท้องถิ่น

เมื่อนำภาวนา 4 มาเทียบเคียงกับองค์ประกอบของการพัฒนาท้องถิ่นเชิงยั่งยืน จะพบว่าแต่ละด้านของภาวนาสามารถแปลงเป็นมิติการพัฒนาที่จับต้องได้ โดยมีหลักธรรมในพระไตรปิฎกรองรับ ดังนี้

กายภาวนา (Physical Development) สอดคล้องกับมิติด้านเศรษฐกิจและทรัพยากรกายภาพของชุมชน หลักทฤษฎีธัมมิกัตถประโยชน์ 4 หรือ อุ อา กะ สะ ที่ปรากฏใน อก.อญจก. (23/144/289) ได้แสดงแนวทางการสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจของปัจเจกบุคคลไว้อย่างเป็นระบบ ได้แก่ อุฏฐานสัมปทา (ความขยันหมั่นเพียร) อารักขสัมปทา (การรักษาทรัพย์ที่หามาได้) กัลยาณมิตตตา (การคบคนดี) และสมชีวิตา (การดำเนินชีวิตอย่างพอเหมาะ) ซึ่งเป็นรากฐานของกายภาวนาในระดับครัวเรือนและชุมชน

ศีลภาวนา (Ethical/Social Development) สอดคล้องกับมิติด้านสังคมและความสัมพันธ์ในชุมชน หลักสังคหวัตถุ 4 (ทาน ปิยวาจา อตถจริยา สมานัตตตา) ที่ปรากฏใน อก.จตุกก. (21/32/45) เป็นหลักธรรมแห่งการสงเคราะห์ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่าเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจคนหมู่มากให้สามัคคีกัน อันเป็นพื้นฐานของทุนทางสังคมที่จำเป็นต่อการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม

จิตตภาวนา (Mental Development) สอดคล้องกับมิติด้านความเข้มแข็งทางจิตใจ หลักสมาธิในไตรสิกขาที่ปรากฏใน อก.ติก. (20/87/311) และการเจริญสมถภาวนาที่ทรงแสดงไว้ใน ส.ม. (19/1665/528) เป็นแนวปฏิบัติที่ทำให้จิตสงบตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวต่อความผันแปรของโลก ในบริบทของการพัฒนาท้องถิ่น จิตตภาวนาจึงเป็นกลไกสร้างภูมิคุ้มกันทางจิตใจให้แก่สมาชิกในชุมชน ซึ่งเป็นแกนของความยืดหยุ่นเชิงจิตวิทยาที่เสริมหนุนความยืดหยุ่นเชิงโครงสร้างให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ปัญญาภาวนา (Wisdom Development) สอดคล้องกับมิติด้านองค์ความรู้และการตัดสินใจของชุมชน หลักมรรคมองค์ 8 ที่ปรากฏใน ส.ม. (19/1665/528) แสดงสัมมาทิฐิและสัมมาญาณะเป็นองค์ประกอบสำคัญของการพัฒนาปัญญา ควบคู่กับหลักโยนิโสมนสิการที่ปรากฏใน ส.สพ. (18/189/183) ซึ่งทรงแสดงว่าเป็นการพิจารณาโดยแยกคายอันเป็นต้นทางของปัญญาที่ถูกต้อง ปัญญาภาวนาตามแนวพุทธจึงเป็นความรู้ที่เกิดจากการพิจารณาประสบการณ์ของตนเองอย่างรอบด้าน มิใช่ความรู้ที่รับมาจากภายนอกเพียงฝ่ายเดียว อันสอดคล้องกับหลักการที่ว่าความรู้ภายในของชุมชนเป็นรากฐานของการพัฒนาอย่างแท้จริง

3. ภาวนา 4 ในฐานะกรอบบูรณาการ

ประเด็นสำคัญที่ทำให้ภาวนา 4 ทรงพลังในฐานะ framework การพัฒนา คือลักษณะการเชื่อมโยงแบบเครือข่าย (Networked Integration) มิใช่การดำเนินไปตามลำดับขั้นแบบเส้นตรง หลักปฏิจจนุปบาท หรือกฎแห่งเหตุปัจจัยที่ปรากฏใน ส.นิ. (16/1/1) ซึ่งแสดงว่า “สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุปัจจัยอิงอาศัยกัน” เป็นกรอบเชิงตรรกะที่อธิบายว่าเหตุใดการเจริญกายภาวนาให้มั่นคงจึงเอื้อให้จิตตภาวนาสงบขึ้น เมื่อจิตใจสงบย่อมส่งผลให้ศีลภาวนาหรือความสัมพันธ์ทางสังคมราบรื่นขึ้นตามไปด้วย และเมื่อทั้งสามด้านสมดุล ปัญญาภาวนาจึงมีพื้นที่เจริญงอกงามได้อย่างเป็นธรรมชาติ ดังที่ทรงแสดงไว้ใน อก.ติก. (20/87/311) ว่า “ศีล สมาธิ และปัญญา เป็นกระบวนการที่ส่งเสริมเกื้อกูลกันอย่างเป็นระบบ มิใช่แยกขาดจากกัน”

ด้วยลักษณะที่เป็นระบบเครือข่ายเชิงเหตุปัจจัยเช่นนี้ ภาวนา 4 จึงมีศักยภาพในการทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมประสาน (Integrative Mechanism) ที่ทำให้มิติต่าง ๆ ของการพัฒนาท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นเศรษฐกิจ

สังคม จิตใจ และความรู้ ดำเนินไปพร้อมกันอย่างสอดคล้อง อย่างไรก็ตาม กรอบภาวนา 4 ในระดับปัจเจกบุคคลเพียงลำพังยังไม่เพียงพอที่จะขับเคลื่อนการพัฒนาในระดับชุมชนได้อย่างเป็นรูปธรรม จึงจำเป็นต้องมีพาหนะหรือกลไกเชิงสถาบันที่จะนำหลักภาวนา 4 ออกจากระดับปัจเจกไปสู่ระดับโครงสร้างของชุมชน ซึ่งคือกลไกบวรอันได้แก่ บ้าน วัด และโรงเรียน ที่จะได้กล่าวถึงในรายละเอียดต่อไปในประเด็นถัดไปของบทความนี้

กลไกบวรกับการขับเคลื่อนการพัฒนาท้องถิ่น

1. ความเป็นมาและความหมายของกลไก บวร

หากภาวนา 4 เป็นกรอบการพัฒนามนุษย์ในระดับปัจเจกบุคคลที่มีรากฐานจากพระไตรปิฎก คำถามที่ตามมาคือ กรอบดังกล่าวจะถูกแปลงจากระดับปัจเจกไปสู่ระดับโครงสร้างของชุมชนได้อย่างไร บทความนี้เสนอว่า "บวร" คือพาหนะเชิงสถาบันที่ตอบคำถามดังกล่าวได้อย่างเป็นรูปธรรม คำว่า บวร เป็นคำสนธิที่ย่อมาจากสามสถาบันหลักของสังคมไทย ได้แก่ บ้าน วัด และโรงเรียน ซึ่งเป็นแนวคิดที่ได้รับการสืบทอดมาจากพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร โดยมีเป้าหมายเพื่อใช้สถาบันหลักทั้งสามเป็นแกนในการพัฒนาชุมชนให้เติบโตอย่างเข้มแข็งและยั่งยืน โดยทรงเปรียบกลไกบวรเหมือนคำสอนของพระพุทธศาสนาที่ใช้สามเสาหลักประสานกันเป็นแกนหลักในการพัฒนา ไม่ว่าโลก สังคม และสิ่งแวดล้อมจะเปลี่ยนไปเพียงใด หลักแห่งบวรก็ยังเป็นสามประสานที่มั่นคง ในบางบริบทของการศึกษาปัจจุบัน แนวคิดบวรได้รับการขยายความให้ครอบคลุมสถาบันที่สี่ คือ "ราชการ" ซึ่งหมายถึงองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นและหน่วยงานรัฐในพื้นที่ เพื่อให้ครอบคลุมมิติเชิงโครงสร้างการบริหารจัดการที่เป็นทางการมากยิ่งขึ้นโดยสถาบันทั้งสามนี้เป็นเสาหลักที่เชื่อมโยงและสนับสนุนกันและกันในการส่งเสริมพัฒนาชุมชน ทั้งด้านสังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมของชุมชนอย่างยั่งยืน (แพรวภัทรา เขียวขุ่ม และคณะ, 2568)

จุดเด่นสำคัญของกลไกบวร คือ การที่สถาบันทั้งสาม (หรือสี่) มิได้ทำงานแยกส่วนกันตามภารกิจของตนเองตามลำพัง แต่ทำหน้าที่ประสานเชื่อมโยงกันอย่างเป็นองค์ภาพเดียว สอดรับกับลักษณะการเชื่อมโยงเชิงเหตุปัจจัยของภาวนา 4 ที่ได้กล่าวไว้ในประเด็นก่อนหน้านี้ กล่าวคือ หากภาวนา 4 เป็นเนื้อหา หรือสารของการพัฒนามนุษย์ บวรก็คือ ภาชนะ หรือช่องทาง เชิงสถาบันที่ทำหน้าที่ขนส่งสารดังกล่าวไปสู่สมาชิกทุกช่วงวัยในชุมชนได้อย่างทั่วถึง

2. บทบาทของบ้านในการขับเคลื่อนภาวนา 4

สถาบันบ้านในกลไกบวร หมายรวมถึงสถาบันครอบครัวและโครงสร้างการปกครองระดับชุมชนที่ใกล้ชิดประชาชนที่สุด ได้แก่ ผู้นำชุมชน ผู้ใหญ่บ้าน คณะกรรมการหมู่บ้าน รวมถึงกลไกการปกครองในระดับฐานรากซึ่งประกอบไปด้วยกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน คณะกรรมการหมู่บ้าน องค์การบริหารส่วนตำบล และระบบกลไกในการบริหารที่มาจากรัฐในรูปแบบอื่น ๆ บ้านจึงเป็นหน่วยที่ใกล้ชิดวิถีชีวิตประจำวันของสมาชิกชุมชนมากที่สุด และเป็นจุดเริ่มต้นของการบ่มเพาะกายภาพภาวนาและศีลภาวนาในระดับปฐมวัย เนื่องจากความสัมพันธ์

ในครอบครัวและเครือญาติเป็นพื้นที่แรกที่หล่อหลอมพฤติกรรม ค่านิยม และความเชื่อพื้นฐานของบุคคล (พระปรัชญ์กรณ วียาสิงห์ และคณะ, 2565))

ในมิติของการขับเคลื่อนการพัฒนาท้องถิ่น บ้านทำหน้าที่เป็น "ฐานข้อมูลและพลังขับเคลื่อนระดับจุลภาค" ที่สะท้อนความต้องการแท้จริงของประชาชน เนื่องจากผู้นำในระดับนี้มีความเข้าใจบริบทเฉพาะของพื้นที่ ทั้งด้านเศรษฐกิจ วิถีชีวิต และปัญหาเฉพาะหน้าของครัวเรือนได้ดีกว่าหน่วยงานจากภายนอก สถาบันบ้านจึงเป็นกลไกที่เอื้อต่อแนวคิดการพัฒนาโดยยึดชุมชนเป็นศูนย์กลาง (Community-Centered Development) ที่ได้กล่าวถึงในประเด็นที่ 1 เพราะเป็นพื้นที่ที่ "ประสิทธิภาพร่วม" (Collective Efficacy) ของชุมชนถูกสร้างขึ้นเป็นลำดับแรก ผ่านการตัดสินใจร่วมกันในระดับครัวเรือนและหมู่บ้าน ก่อนจะขยายผลไปสู่ระดับที่กว้างขึ้น

3. บทบาทของวัดในการขับเคลื่อนภาวนา 4

สถาบันวัดเป็นเสาหลักที่มีบทบาทเฉพาะตัวมากที่สุดในกลไกบวร เนื่องจากเป็นสถาบันที่ทำหน้าที่เป็นทั้งศูนย์กลางทางจิตใจ ศีลธรรม และพื้นที่เรียนรู้ของชุมชนไปพร้อมกันวัดเป็นศูนย์กลางทางจิตใจ วัฒนธรรม และศีลธรรมของชุมชน มีบทบาทสำคัญในการเสริมสร้างความเข้มแข็งทางคุณธรรมให้แก่สมาชิกในทุกช่วงวัย วัดจึงเป็นกลไกหลักที่รับผิดชอบโดยตรงต่อการขับเคลื่อนจิตตภาวนาและปัญญาภาวนาในระดับชุมชน ผ่านการจัดกิจกรรมทางศาสนา การเทศนาธรรม การฝึกสมาธิภาวนา และการเปิดพื้นที่วัดให้เป็นแหล่งเรียนรู้หลักธรรมอย่างเป็นรูปธรรม ดังที่ปรากฏในกรณีศึกษาชุมชนคุณธรรมหลายแห่งทั่วประเทศซึ่งส่งเสริมให้วัดเปิดพื้นที่เป็นแหล่งเรียนรู้หลักธรรมทางศาสนา บ่มเพาะคุณธรรมจริยธรรม โดยอาศัยการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนในชุมชน (พระอธิการโสภณ ปิยธมโม และคณะ, 2565)

นอกจากบทบาทด้านการบ่มเพาะจิตใจ วัดยังมีบทบาทสำคัญในการเป็น "ผู้นำเชิงสัญลักษณ์" ที่สมาชิกในชุมชนให้ความเคารพและไว้วางใจสูงสุด ซึ่งทำให้พระสงฆ์สามารถทำหน้าที่เป็นตัวกลางในการเชื่อมประสานความขัดแย้งหรือขับเคลื่อนการเปลี่ยนแปลงเชิงพฤติกรรมในชุมชนได้อย่างมีพลัง ดังที่ปรากฏในกรณีศึกษาการขับเคลื่อนเครือข่ายสุขภาวะในจังหวัดลำปาง ซึ่งคณะทำงานสะท้อนแนวคิดว่าการจะแก้ไขลดปัญหาอบายมุขในชุมชนได้ ต้องมีคณะสงฆ์ร่วมขับเคลื่อน เพราะพระสงฆ์เป็นผู้ที่ชาวบ้านให้การเคารพนับถือยกย่องให้เป็นผู้นำทางจิตวิญญาณ บทบาทดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าวัดมิได้เป็นเพียง "สถานที่ประกอบศาสนกิจ" ตามความเข้าใจทั่วไป แต่เป็นกลไกเชิงอำนาจทางศีลธรรม (Moral Authority) ที่สามารถระดมความร่วมมือและสร้างความชอบธรรมให้แก่กระบวนการพัฒนาในสายตาของชุมชนได้อย่างมีนัยสำคัญ ซึ่งเป็นมิติที่กลไกการพัฒนาแบบราชการหรือองค์กรภายนอกไม่สามารถทำได้โดยลำพัง

4. บทบาทของโรงเรียนในการขับเคลื่อนภาวนา 4

สถาบันโรงเรียนทำหน้าที่เป็นกลไกการส่งผ่านองค์ความรู้และทักษะอย่างเป็นระบบไปสู่คนรุ่นใหม่ ซึ่งเป็นกลุ่มเป้าหมายสำคัญที่สุดของความยั่งยืนในระยะยาว เนื่องจากเยาวชนคือผู้ที่จะต้องเผชิญกับปัญหาท้องถิ่นและศักยภาพในการพัฒนาชุมชนต่อไปในอนาคต บทบาทของโรงเรียนในกลไกบวรจึงมิได้จำกัดเพียง

การให้ความรู้ทางวิชาการตามหลักสูตรปกติเท่านั้น แต่ยังรวมถึงการบ่มเพาะภavana 4 ผ่านกิจกรรมเสริมหลักสูตรที่เชื่อมโยงกับวัดและบ้าน ดังที่ปรากฏในโครงการเสริมพลังบวรผ่านโรงเรียนการกุศลของวัดในจังหวัดลำปาง ซึ่งใช้สถาบันหลักในสังคม บ้าน วัด โรงเรียน เป็นกระบวนการภาคประชาสังคมที่เป็นกลไกสำคัญในการเสริมพลังพัฒนาเยาวชน สร้างภูมิคุ้มกันแก่เยาวชน ส่งผลต่อการเกิดทักษะชีวิตในสังคม

โรงเรียนจึงเป็นกลไกที่เชื่อมโยงปัญญาวานาในมิติของความรู้สมัยใหม่ เข้ากับศีลภาวนาและจิตตภาวนาที่ได้รับการบ่มเพาะจากบ้านและวัด ทำให้เยาวชนมิได้เติบโตขึ้นด้วยความรู้เชิงวิชาการเพียงอย่างเดียว แต่ยังมีภูมิคุ้มกันทางศีลธรรมและจิตใจที่มั่นคงไปพร้อมกัน อันสอดคล้องกับเป้าหมายของภavana 4 ที่ต้องการพัฒนามนุษย์อย่างเป็นองค์รวม มิใช่แยกพัฒนาเพียงด้านสติปัญญาด้านเดียวตามแนวทางการศึกษากระแสหลัก

5. บทบาทของราชการในการขับเคลื่อนภavana 4 ในมิติเชิงโครงสร้าง

เมื่อขยายกลไกบวรให้ครอบคลุมสถาบันราชการหรือองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น บทบาทของสถาบันนี้คือการทำหน้าที่เป็น "ผู้ประสานเชิงโครงสร้าง" ที่เชื่อมโยงพลังของบ้าน วัด และโรงเรียน เข้ากับกลไกเชิงนโยบายและทรัพยากรของรัฐ ราชการในที่นี้มีได้หมายถึงการเป็น "ผู้กำหนดทิศทางจากบนลงล่าง" ตามรูปแบบการพัฒนาแบบเดิม แต่ทำหน้าที่เป็นผู้สนับสนุนและอำนวยความสะดวก (Facilitator) ให้กระบวนการพัฒนาที่ขับเคลื่อนจากฐานรากของบ้าน วัด และโรงเรียน สามารถดำเนินไปได้อย่างมีทรัพยากรเพียงพอและสอดคล้องกับนโยบายระดับชาติ ดังที่ปรากฏในกรณีศึกษาการขับเคลื่อนสิทธิมนุษยชนผ่านกลไกบวร ซึ่งระบุว่าเป็นแนวทางการพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนโดยอาศัย 3 สถาบันหลักของสังคมไทยซึ่งเป็นศูนย์กลางของชุมชน เพื่อเป็นหลักการที่นำมาปรับใช้ในการพัฒนาและแก้ปัญหาในระดับชุมชนและเพื่อสร้างความเข้มแข็งให้สังคมไทย (กิติภูมิสมชาติ มัทธูจิต และอุทัย สติมัน, 2567)

การเพิ่มมิติราชการเข้ามาในกลไกบวรจึงเป็นการตอบช่องว่างสำคัญที่ได้กล่าวไว้ในบทนำ คือ การที่การพัฒนาท้องถิ่นไทยยังขาดความเชื่อมโยงที่ราบรื่นระหว่างพลังขับเคลื่อนจากฐานรากกับโครงสร้างการบริหารส่วนกลาง เมื่อราชการเข้ามาทำหน้าที่สนับสนุนทรัพยากรและประสานนโยบายให้สอดคล้องกับกระบวนการที่ขับเคลื่อนจากบ้าน วัด และโรงเรียน จึงเกิดความสมดุลระหว่างพลังจากฐานรากกับพลังเชิงโครงสร้าง อันเป็นเงื่อนไขสำคัญของความยืดหยุ่นในระดับท้องถิ่น (Local Resilience) ที่ได้กล่าวถึงในประเด็นที่ 1

6. บวร กลไกบูรณาการภavana 4 สู่การพัฒนาท้องถิ่นเชิงยั่งยืน

เมื่อพิจารณาบทบาทของบ้าน วัด โรงเรียน และราชการ โดยองค์รวม จะเห็นได้ว่าสถาบันทั้งสี่มีได้ทำหน้าที่แยกส่วนกันตามภavana แต่ละด้านอย่างตายตัว แต่ทำงานเสริมหนุนกันแบบเครือข่าย (Networked Integration) เช่นเดียวกับลักษณะการเชื่อมโยงของภavana 4 ที่กล่าวไว้ในประเด็นก่อนหน้า กล่าวคือ บ้านเป็นจุดเริ่มต้นของกายภาวนาและศีลภาวนาในระดับครัวเรือน วัดเป็นแกนหลักของจิตตภาวนาและปัญญภาวนาผ่านพลังแห่งศรัทธาและการปฏิบัติธรรม โรงเรียนเป็นกลไกถ่ายทอดปัญญาวานาสู่คนรุ่นใหม่อย่างเป็นระบบ

และราชการเป็นโครงสร้างหนุนเสริมที่ทำให้กระบวนการทั้งหมดดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพและความชอบธรรมเชิงนโยบายโดยคาดหวังว่าเมื่อชุมชนเข้มแข็ง มีผลผลิตที่ยั่งยืน มีเศรษฐกิจดี สมาชิกที่เคยละถิ่นฐานไปหางานทำที่อื่นก็จะหวนกลับคืนมาบ้าน อันเป็นภาพสะท้อนของความยั่งยืนที่มีได้วัดเพียงตัวเลขทางเศรษฐกิจ แต่รวมถึงความผูกพันและความรู้สึกเป็นเจ้าของบ้านเกิดของสมาชิกในชุมชนด้วย

กล่าวโดยสรุป กลไกบวรจึงเป็นสะพานเชื่อมที่ทำให้หลักภาวนา 4 ซึ่งเดิมเป็นกรอบการพัฒนาในระดับปัจเจกบุคคล สามารถขยายผลไปสู่ระดับโครงสร้างของชุมชนได้อย่างเป็นรูปธรรม ผ่านการทำงานประสานกันของสถาบันหลักทั้งสี่ การบูรณาการภาวนา 4 เข้ากับกลไกบวรในลักษณะนี้เองที่จะนำไปสู่การสังเคราะห์เป็นกรอบพุทธบูรณาการสำหรับการพัฒนาท้องถิ่นเชิงยั่งยืนที่สมบูรณ์ ซึ่งจะได้นำเสนอรายละเอียดของแบบจำลองดังกล่าวในประเด็นต่อไป

การสังเคราะห์แบบจำลองบูรณาการภาวนา 4 กับกลไกบวร

การสังเคราะห์แบบจำลองบูรณาการภาวนา 4 กับกลไกบวร เป็นการนำหลักพุทธธรรมด้านการพัฒนามนุษย์ ได้แก่ กายภาวนา ศีลภาวนา จิตภาวนา และปัญญาภาวนา มาประสานกับกลไกทางสังคมไทยที่มีฐานจาก บ้าน วัด โรงเรียน/ราชการ เพื่อสร้างกระบวนการพัฒนาคุณภาพชีวิตและชุมชนอย่างเป็นองค์รวม แบบจำลองนี้ตั้งอยู่บนแนวคิดว่าการพัฒนาที่ยั่งยืนไม่ได้เกิดจากการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของบุคคลเพียงลำพัง แต่ต้องอาศัยสถาบันทางสังคมที่ใกล้ชิดกับชีวิตชุมชนเป็นกลไกสนับสนุน กำกับ และหล่อเลี้ยงกระบวนการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่อง

ในเชิงโครงสร้าง ภาวนา 4 ทำหน้าที่เป็นมิติการพัฒนาโดยเริ่มจาก กายภาวนา คือการพัฒนาพฤติกรรมทางกาย การดูแลสุขภาพ การใช้ชีวิตอย่างเหมาะสม และการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมอย่างเกื้อกูล ต่อมาคือ ศีลภาวนา ซึ่งเน้นการพัฒนาความประพฤติ กติกา ความรับผิดชอบ และการอยู่ร่วมกันอย่างไม่เบียดเบียน ส่วน จิตภาวนา เป็นการพัฒนาคุณภาพจิตใจ ความมั่นคงทางอารมณ์ ความเมตตา ความอดทน และพลังใจในการดำเนินชีวิต ขณะที่ ปัญญาภาวนา เป็นการพัฒนาความเข้าใจ การคิดวิเคราะห์ การตัดสินใจ และการมองเห็นเหตุปัจจัยของปัญหาอย่างรอบด้าน

ส่วน กลไกบวร ทำหน้าที่เป็นพื้นที่และกลไกขับเคลื่อน กล่าวคือ บ้าน เป็นฐานของการปลูกฝังพฤติกรรมและวิถีชีวิตประจำวัน วัด เป็นศูนย์กลางทางจิตใจ ศีลธรรม วัฒนธรรม และทุนทางปัญญาเชิงพุทธ ส่วน โรงเรียนหรือหน่วยงานราชการ เป็นกลไกด้านการเรียนรู้ การจัดการความรู้ การประสานทรัพยากร และการสร้างระบบสนับสนุนให้กระบวนการพัฒนาเกิดผลเป็นรูปธรรม เมื่อนำทั้งสองแนวคิดมาบูรณาการกัน จึงเกิดแบบจำลองที่มีลักษณะเป็นระบบพัฒนาคนและชุมชน ซึ่งขับเคลื่อนจากฐานชีวิตจริงของชุมชน ไม่ใช่การอบรมหรือกิจกรรมเฉพาะครั้ง

แบบจำลองที่เสนอ

สามารถตั้งชื่อแบบจำลองได้ว่า “BOWON–Bhāvanā Integrated Development Model” หรือภาษาไทยว่า “แบบจำลองบวรภavanaเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตและชุมชนอย่างเป็นองค์รวม” แกนกลางของแบบจำลองคือ ภavana 4 ซึ่งเป็นเป้าหมายการพัฒนามนุษย์ ส่วนวงรอบสนับสนุนคือ กลไกบวร ที่ทำหน้าที่นำหลักภavana 4 ไปสู่การปฏิบัติจริงในระดับครอบครัว ชุมชน ศาสนสถาน และสถาบันการเรียนรู้/หน่วยงานรัฐ

สามารถอธิบายเป็นกระบวนการได้ 4 ขั้น ดังนี้

ขั้นที่ 1 การสร้างความตระหนักร่วม

บ้าน วัด และโรงเรียน/ราชการ ร่วมกันวิเคราะห์ปัญหาของชุมชน เช่น ปัญหาสุขภาวะ พฤติกรรมเสี่ยง ความขัดแย้ง ความเสื่อมถอยของคุณธรรม หรือการขาดการมีส่วนร่วม แล้วนำหลักภavana 4 มาใช้เป็นกรอบในการมองปัญหาให้ครบทั้งด้านกาย พฤติกรรม จิตใจ และปัญญา

ขั้นที่ 2 การออกแบบกิจกรรมบูรณาการ

บ้านทำหน้าที่ส่งเสริมวินัยชีวิตและการดูแลตนเอง วัดจัดกิจกรรมทางศีลธรรม สมาธิ และการเรียนรู้ตามหลักพุทธธรรม ส่วนโรงเรียน/ราชการจัดกระบวนการเรียนรู้ เครื่องมือประเมิน การประสานงาน และทรัพยากรสนับสนุน กิจกรรมจึงไม่แยกส่วน แต่เชื่อมโยงกันตั้งแต่ระดับครอบครัวถึงระดับชุมชน

ขั้นที่ 3 การปฏิบัติและเสริมพลังชุมชน

ชุมชนลงมือปฏิบัติผ่านกิจกรรมที่สอดคล้องกับภavana 4 เช่น การดูแลสุขภาพและสิ่งแวดล้อมตามกายภavana การสร้างกติกาชุมชนตามศีลภavana การฝึกสติ สมาธิ และความเมตตาตามจิตภavana และการเรียนรู้เชิงวิเคราะห์เพื่อแก้ปัญหาตามปัญญาภavana กระบวนการนี้ทำให้การพัฒนามีทั้งมิติภายในและภายนอก

ขั้นที่ 4 การประเมินผลและพัฒนาต่อเนื่อง

บ้าน วัด และโรงเรียน/ราชการ ร่วมกันสะท้อนผลการเปลี่ยนแปลง โดยพิจารณาว่าคนในชุมชนมีสุขภาวะดีขึ้นหรือไม่ ความสัมพันธ์ดีขึ้นหรือไม่ มีวินัยและความรับผิดชอบเพิ่มขึ้นหรือไม่ และสามารถแก้ปัญหาชุมชนได้มากขึ้นเพียงใด ผลจากการประเมินจะถูกนำกลับไปปรับกิจกรรมให้เหมาะสมกับบริบทของชุมชนอย่างต่อเนื่อง

ความสัมพันธ์ระหว่างภavana 4 กับกลไกบวร

เขียนเชิงสังเคราะห์ได้ว่า บ้าน มีบทบาทเด่นในการส่งเสริม กายภavanaและศีลภavana เพราะเป็นพื้นที่แรกของการฝึกพฤติกรรม วินัยชีวิต ความรับผิดชอบ และการอยู่ร่วมกันในครอบครัว วัด มีบทบาทเด่นในการส่งเสริม ศีลภavanaและจิตภavana เพราะเป็นพื้นที่ของการอบรมคุณธรรม การฝึกจิต การสร้างความเมตตา ความสงบ และการยึดโยงชุมชนด้วยทุนทางศาสนาและวัฒนธรรม โรงเรียน/ราชการ มีบทบาทเด่นในการ

ส่งเสริม ปัญญาภาวนา ควบคู่กับกาย ศีล และจิต เพราะเป็นกลไกด้านความรู้ การจัดการ การพัฒนาทักษะ การสร้างระบบสนับสนุน และการขยายผลสู่ระดับนโยบายหรือกิจกรรมชุมชน

ดังนั้น แบบจำลองนี้ไม่ได้มองภาวนา 4 เป็นเพียงหลักธรรมเชิงนามธรรม แต่นำมาแปลงเป็น กระบวนการพัฒนาที่ปฏิบัติได้จริงผ่านกลไกบวร โดยมีเป้าหมายเพื่อสร้าง คนที่สมดุล ชุมชนที่เกื้อกูล และ สังคมที่มีปัญญา

จากการสังเคราะห์ข้อมูลสามารถพัฒนาเป็นแบบจำลองบูรณาการภาวนา 4 กับกลไกบวร ซึ่งเป็นแบบจำลองที่เชื่อมโยงหลักการพัฒนามนุษย์ตามแนวพระพุทธศาสนาเข้ากับกลไกทางสังคมในระดับชุมชน โดยมีภาวนา 4 ได้แก่ กายภาวนา ศีลภาวนา จิตภาวนา และปัญญาภาวนา เป็นแกนหลักของการพัฒนาคุณภาพชีวิตทั้งด้านพฤติกรรม ความสัมพันธ์ จิตใจ และความรู้ความเข้าใจ ขณะที่กลไกบวร ได้แก่ บ้าน วัด และโรงเรียนหรือหน่วยงานราชการ ทำหน้าที่เป็นกลไกสนับสนุนการขับเคลื่อนในพื้นที่จริง บ้านเป็นฐานของการปลูกฝังวิถีชีวิตและวินัยพื้นฐาน วัดเป็นศูนย์กลางของการหล่อหลอมคุณธรรม จิตใจ และทุนวัฒนธรรม ส่วนโรงเรียนหรือหน่วยงานราชการเป็นกลไกด้านความรู้ การจัดการ การประสานงาน และการขยายผลสู่การพัฒนาชุมชนอย่างเป็นระบบ

แบบจำลองดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า การพัฒนาคุณภาพชีวิตและชุมชนอย่างยั่งยืนจำเป็นต้องดำเนินไปพร้อมกันทั้งในระดับบุคคลและระดับโครงสร้างทางสังคม กล่าวคือ ภาวนา 4 ช่วยพัฒนาคนให้มีความพร้อมทั้งทางกาย ศีล จิต และปัญญา ส่วนกลไกบวรช่วยสร้างสภาพแวดล้อมทางสังคมที่เอื้อต่อการเรียนรู้ การฝึกปฏิบัติ และการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมอย่างต่อเนื่อง เมื่อทั้งสองส่วนทำงานร่วมกัน จึงก่อให้เกิดกระบวนการพัฒนาที่มีลักษณะบูรณาการ ครอบคลุม และสอดคล้องกับบริบทของชุมชน โดยมุ่งสู่ผลลัพธ์สำคัญ ได้แก่ บุคคลมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น ครอบครัวและชุมชนมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูล วัดและสถาบันชุมชนมีบทบาทในการเสริมสร้างคุณธรรม และชุมชนสามารถใช้ปัญญาร่วมกันในการจัดการปัญหาและพัฒนาตนเองได้อย่างยั่งยืน

บทสรุป

บทความเรื่อง “ภาวนา 4 กับการพัฒนาท้องถิ่นเชิงยั่งยืน: กรอบพุทธบูรณาการผ่านกลไกบวร” มุ่งเสนอกรอบคิดทางวิชาการที่เชื่อมโยงหลักพุทธธรรมกับการพัฒนาท้องถิ่นในสังคมไทย โดยชี้ให้เห็นว่า การพัฒนาท้องถิ่นเชิงยั่งยืนมีอาจอาศัยเพียงตัวชี้วัดทางเศรษฐกิจ โครงสร้างพื้นฐาน หรือมาตรการเชิงนโยบายจากภายนอกเท่านั้น หากแต่ต้องอาศัยการพัฒนามนุษย์อย่างเป็นองค์รวมควบคู่กับการสร้างกลไกทางสังคมที่เข้มแข็งในระดับชุมชน

จากการวิเคราะห์พบว่า ภาวนา 4 ได้แก่ กายภาวนา ศีลภาวนา จิตภาวนา และปัญญาภาวนา สามารถทำหน้าที่เป็นกรอบการพัฒนามนุษย์ที่ครอบคลุมทั้งมิติทางกาย พฤติกรรม ความสัมพันธ์ทางสังคม จิตใจ และปัญญา โดยกายภาวนาช่วยส่งเสริมการดำเนินชีวิตและการจัดการทรัพยากรอย่างเหมาะสม ศีลภาวนาช่วยสร้างกติกา ความรับผิดชอบ และความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลในชุมชน จิตภาวนาช่วยสร้างความเข้มแข็งทางจิตใจ ความเมตตา และภูมิคุ้มกันต่อความเปลี่ยนแปลง ส่วนปัญญาภาวนาช่วยพัฒนาความสามารถในการคิด วิเคราะห์ ตัดสินใจ และแก้ไขปัญหาย่างรู้เท่าทันเหตุปัจจัย

ขณะเดียวกันกลไกบวร อันประกอบด้วยบ้าน วัด โรงเรียน และในบริบทปัจจุบันอาจขยายไปถึงราชการหรือองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ทำหน้าที่เป็นกลไกเชิงสถาบันที่ช่วยแปลงหลักภาวนา 4 จากกระบวนทัศน์ไปสู่การปฏิบัติจริงในพื้นที่ บ้านเป็นฐานของการปลูกฝังวิถีชีวิต วินัย และความรับผิดชอบต่อระดับ

ครอบครัวและชุมชน วัดเป็นศูนย์กลางทางจิตใจ ศีลธรรม วัฒนธรรม และทุนทางปัญญาเชิงพุทธ โรงเรียนเป็นกลไกการเรียนรู้และการถ่ายทอดองค์ความรู้สู่คนรุ่นใหม่ ส่วนราชการหรือองค์กรท้องถิ่นเป็นกลไกสนับสนุนด้านนโยบาย ทรัพยากร และการประสานความร่วมมือเชิงโครงสร้าง

องค์ความรู้สำคัญของบทความนี้ คือ การเสนอว่า ภาวนา 4 เป็นเนื้อหาการพัฒนา ส่วนบวรเป็นกลไกการขับเคลื่อนการพัฒนา เมื่อนำมาบูรณาการกันจะเกิดแบบจำลองการพัฒนาท้องถิ่นที่เชื่อมโยงศาสนากับชีวิตประจำวัน บุคคลกับชุมชน และคุณธรรมกับการจัดการทางสังคม แบบจำลองดังกล่าวจึงมีศักยภาพในการใช้เป็นกรอบออกแบบกิจกรรม พัฒนาโครงการชุมชน สร้างหลักสูตรอบรม และใช้วิเคราะห์ผลการพัฒนาพื้นที่ได้อย่างเหมาะสม

กล่าวโดยสรุป การพัฒนาท้องถิ่นเชิงยั่งยืนตามกรอบพุทธบูรณาการมิใช่เพียงการเพิ่มกิจกรรมทางศาสนาเข้าไปในแผนพัฒนาชุมชน แต่เป็นการจัดวางหลักพุทธธรรมให้เป็นฐานคิดของการพัฒนาคนและสังคมอย่างเป็นระบบ โดยใช้กลไกบวรเป็นพลังขับเคลื่อนในพื้นที่จริง เพื่อให้เกิดการพัฒนาที่สมดุลทั้งด้านกาย ศีลจิต และปัญญา อันนำไปสู่ชุมชนที่เข้มแข็ง เกื้อกูล มีภูมิคุ้มกัน และสามารถพัฒนาตนเองได้อย่างยั่งยืน

ข้อเสนอเชิงนโยบาย

จากผลการสังเคราะห์ดังกล่าว บทความนี้เสนอข้อเสนอเชิงนโยบายเพื่อนำกรอบภาวนา 4 และกลไกบวรไปประยุกต์ใช้ในการพัฒนาท้องถิ่นเชิงยั่งยืน ดังนี้

1. ควรกำหนดให้ภาวนา 4 เป็นกรอบคุณภาพชีวิตเชิงพุทธในการพัฒนาท้องถิ่น

หน่วยงานด้านการพัฒนาท้องถิ่น องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และหน่วยงานด้านสังคมควรนำหลักภาวนา 4 มาใช้เป็นกรอบในการออกแบบแผนงานและตัวชี้วัดการพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชน โดยไม่จำกัดการประเมินผลไว้เพียงรายได้ โครงสร้างพื้นฐาน หรือจำนวนกิจกรรม แต่ควรพิจารณาความเปลี่ยนแปลงของประชาชนในมิติทางสุขภาวะ พฤติกรรม ความสัมพันธ์ทางสังคม ความเข้มแข็งทางจิตใจ และความสามารถในการใช้ปัญญาแก้ไขปัญหาของชุมชนร่วมด้วย

2. ควรยกระดับกลไกบวรให้เป็นกลไกหลักของการพัฒนาชุมชนระดับพื้นที่

ภาครัฐควรส่งเสริมให้บ้าน วัด โรงเรียน และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นทำงานร่วมกันอย่างเป็นระบบ โดยจัดตั้งคณะทำงานหรือเครือข่ายบวรในระดับตำบลหรือชุมชน เพื่อทำหน้าที่วิเคราะห์ปัญหาออกแบบกิจกรรม ดำเนินงาน ติดตามผล และปรับปรุงกระบวนการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง การดำเนินงานดังกล่าวจะช่วยลดลักษณะการทำงานแบบแยกส่วน และทำให้การพัฒนาชุมชนเกิดจากพลังภายในพื้นที่อย่างแท้จริง

3. ควรบูรณาการวัดให้เป็นศูนย์กลางการพัฒนาคุณธรรมและสุขภาวะชุมชน

นโยบายด้านการพัฒนาท้องถิ่นควรให้ความสำคัญกับบทบาทของวัดในฐานะศูนย์กลางทางจิตใจ และทุนทางวัฒนธรรมของชุมชน โดยส่งเสริมให้วัดมีบทบาทในการจัดกิจกรรมพัฒนาจิตใจ การฝึกสติ การ

อบรมคุณธรรม การแก้ไขปัญหาพฤติกรรมเสี่ยง และการสร้างพื้นที่ปลอดภัยทางสังคม ทั้งนี้ ควรสนับสนุนให้พระสงฆ์ ผู้นำชุมชน ครู และองค์กรท้องถิ่นร่วมกันออกแบบกิจกรรมที่สอดคล้องกับปัญหาและบริบทเฉพาะของแต่ละพื้นที่

4. ควรส่งเสริมโรงเรียนให้เป็นพื้นที่เรียนรู้ภาวนา 4 สำหรับคนรุ่นใหม่

โรงเรียนควรได้รับการสนับสนุนให้บูรณาการหลักภาวนา 4 เข้ากับกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน กิจกรรมจิตอาสา การเรียนรู้ท้องถิ่น และหลักสูตรเสริมสร้างคุณธรรม เพื่อให้เยาวชนไม่ได้รับเพียงความรู้ทางวิชาการ แต่ได้รับการพัฒนาทักษะชีวิต ความรับผิดชอบ ความเมตตา ความมีวินัย และความสามารถในการคิดวิเคราะห์ ปัญหาของชุมชน การเชื่อมโยงโรงเรียนกับบ้านและวัดจะช่วยให้การพัฒนาเยาวชนเป็นกระบวนการต่อเนื่องทั้งในครอบครัว สถานศึกษา และชุมชน

5. ควรปรับบทบาทราชการจากผู้สั่งการเป็นผู้สนับสนุนและประสานพลังชุมชน

องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นและหน่วยงานรัฐควรปรับบทบาทจากการกำหนดโครงการแบบบนลงล่าง ไปสู่การเป็นผู้สนับสนุน อำนวยความสะดวก และประสานทรัพยากรให้บ้าน วัด และโรงเรียนสามารถดำเนินงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ ราชการควรทำหน้าที่เชื่อมโยงแผนชุมชนกับแผนพัฒนาท้องถิ่น จัดสรรงบประมาณ สนับสนุนข้อมูล เครื่องมือประเมินผล และสร้างระบบติดตามผลที่สอดคล้องกับบริบทของชุมชน

6. ควรพัฒนาตัวชี้วัดการพัฒนาท้องถิ่นที่ครอบคลุมมิติทางคุณธรรม จิตใจ และปัญญา

การประเมินผลโครงการพัฒนาท้องถิ่นควรเพิ่มตัวชี้วัดเชิงคุณภาพที่สะท้อนการเปลี่ยนแปลงด้านพฤติกรรม จิตใจ ความสัมพันธ์ และการเรียนรู้ของชุมชน เช่น ระดับการมีส่วนร่วมของประชาชน ความเข้มแข็งของครอบครัว ความร่วมมือระหว่างสถาบันในชุมชน การลดความขัดแย้ง ความสามารถในการจัดการปัญหาด้วยตนเอง และการเกิดผู้นำจิตอาสาหรือผู้นำเชิงคุณธรรมในพื้นที่

7. ควรสนับสนุนการวิจัยและพัฒนาแบบจำลองบวรภาวนาในพื้นที่จริง

สถาบันการศึกษา หน่วยงานวิจัย และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นควรร่วมกันนำแบบจำลองบูรณาการภาวนา 4 กับกลไกวาระไปทดลองใช้ในพื้นที่ต่าง ๆ ทั้งชุมชนเมือง ชุมชนชนบท ชุมชนชาติพันธุ์ และชุมชนกึ่งเมืองกึ่งชนบท เพื่อศึกษาความเหมาะสมของรูปแบบ กระบวนการ ตัวชี้วัด และเงื่อนไขความสำเร็จของการประยุกต์ใช้ในบริบทที่แตกต่างกัน ผลการวิจัยดังกล่าวจะช่วยพัฒนาแบบจำลองให้มีความชัดเจนและนำไปใช้เชิงนโยบายได้มากยิ่งขึ้น

8. ควรสร้างฐานข้อมูลและคู่มือปฏิบัติการสำหรับการขับเคลื่อนบวรภาวนา

ควรจัดทำคู่มือหรือแนวทางปฏิบัติสำหรับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น วัด โรงเรียน และผู้นำชุมชน ในการประยุกต์ใช้ภาวนา 4 ผ่านกลไกวาระ โดยคู่มือควรประกอบด้วยแนวคิดหลัก ขั้นตอนการดำเนินงาน ตัวอย่างกิจกรรม เครื่องมือประเมินผล และกรณีศึกษาที่ประสบความสำเร็จ เพื่อให้หน่วยงานในพื้นที่สามารถนำไปปรับใช้ได้อย่างเป็นรูปธรรมและไม่ติดอยู่เพียงระดับแนวคิด

เอกสารอ้างอิง

- กิติภูมิสมชาติ มัทธูจิต และอุทัย สติมัน. (2567). การขับเคลื่อนสิทธิมนุษยชนบนฐานบ้าน วัด โรงเรียน (บวร) : กรณีศึกษาวัดสวนแก้ว. *วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร*, 12(6), 2564–2576.
- เกษม ศรีพงษ์. (ม.ป.ป.). *ชีววิทยาแผนใหม่ Modern Biology ม.4 เล่ม 1* ว441. กรุงเทพฯ: ภูมิบัณฑิตการพิมพ์.
- พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต). (2546). *การพัฒนาที่ยั่งยืน*. มูลนิธิพุทธธรรม.
- พระปรัชญ์กรณ วียาสังห์, พระอธิการวิชัย นาหนองบัว และธนรัฐ สะอาดเอี่ยม. (2565). พลังบวรกับการสร้างชุมชนให้เข้มแข็งผ่านมิติกลมอของชาวกูย ในเขตตำบลศรีสุข อำเภอสำโรงท่าบ จังหวัดสุรินทร์. *วารสารนวัตกรรมการจัดการศึกษาและการวิจัย*, 4(1), 39–48.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต). (2559). *พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุง)*. ผลิธัมม.
- พระอธิการโสภณ ปิยธมโม, เอกราช โสมิตพิมานเวช และพระมหาพิสิฐ วิสิษฐปญโญ. พลังบวร : ชุมชนคุณธรรม ลานธรรม ลานวิถีไทย. *วารสารสังคมศาสตร์ปัญญาพัฒน์*, 4(3), 263–274.
- แพรภัทรา เขียวชะอุ่ม, จุฑาทิพย์ ถาวรรัตน์ และประสงค์ ตันพิชัย. (2568). การศึกษารูปแบบการมีส่วนร่วมของภาคีเครือข่ายในการพัฒนาคลองเจดีย์บูชาจังหวัดนครปฐมอย่างยั่งยืน โดยพลังบวร (บ้าน วัด โรงเรียน ราชการ). *วารสารสังคมศาสตร์วิจัย*, 16(1), 125–142.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย*. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ยุธร จีนา, และ รมิดา จีนา. (2560). บวรสันติสุข: รูปแบบการมีส่วนร่วมของบ้าน วัด โรงเรียน ในการส่งเสริมคุณธรรมค่านิยม 12 ประการ จังหวัดเชียงใหม่. *วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร*, 6(ฉบับพิเศษ), 47–60.
- สยามรัฐ. (2564, สิงหาคม 6). "บ้าน-วัด-โรงเรียน" หัวใจหลักพัฒนาชุมชนตามแนวพระราชดำริ "ในหลวงรัชกาลที่ 9". <https://siamrath.co.th/n/268995>
- Sen, A. (1999). *Development as freedom*. Knopf.
- UNDP. (2015). *Human development report 2015*. United Nations Development Programme.
- ScienceDirect. (2024). Community resilience: A multidisciplinary exploration for inclusive strategies and scalable solutions. *ScienceDirect*.
- Sen, A. (1999). *Development as freedom*. Knopf.
- Sustainability-Directory. (2025a). *Community-centered development* [Glossary entry].
- Sustainability-Directory. (2025b). *Community-centered development* [Glossary entry].
- ScienceDirect Topics. (n.d.). *Sustainable community: An overview*.
- UNDP. (2015). *Human development report 2015*. United Nations Development Programme.